

СТЕНДАЛІ

*Червоне
і чорне*

Стендаль
ЧЕРВОНЕ І ЧОРНЕ

Іноді цей роман називають хронікою XIX ст. У епічній оповіді розкривається трагічна історія Жульєна Сореля, «в душі якого йде боротьба між природною шляхетністю й небезпечними примарами честолюбства». Крізь призму життя героя Стендаль одночасно змальовує три соціальні шари французького суспільства після революції 1793 року: буржуазію, духовенство, дворянство.

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША

1. ПРОВІНЦІЙНЕ МІСТО

II. ПАН МЕР

III. МАЙНО БІДНИХ

IV. БАТЬКО І СИН

V. ПЕРЕГОВОРИ

VI. КЛОПІТ

VII. СПОРІДНЕНІСТЬ ДУШ

VIII. ЖИТЕЙСЬКІ СПРАВИ

IX. ВЕЧІР У МАЄТКУ

X. БЛАГОРОДНЕ СЕРЦЕ Й МАЛІ СТАТКИ

XI. ВЕЧІР

XII. ПОДОРОЖ

XIII. АЖУРНІ ПАНЧОХИ

XIV. АНГЛІЙСЬКІ НОЖИЦІ

XV. КРИК ПІВНЯ

XVI. НАСТУПНОГО ДНЯ

XVII. ПЕРШИЙ ПОМІЧНИК МЕРА

XVIII. КОРОЛЬ У ВЕР'ЄРІ

XIX. МИСЛИТИ — ЗНАЧИТЬ СТРАЖДАТИ

XX. АНОНІМНІ ЛИСТИ

XXI ДІАЛОГ З ВЛАДАРЕМ

XXII. ТАК ДІЯЛИ В 1830 РОЦІ

XXIII. ПРИКРОЩІ ЧИНОВНИКА

XXIV. ВЕЛИКЕ МІСТО

XXV. СЕМІНАРІЯ

XVI. РІД ЛЮДСЬКИЙ, АБО ТЕ, ЧОГО БРАКУЄ БАГАТІЮ

XXVII. ПЕРШИЙ ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД

XXVIII. ПРОЦЕСІЯ

XXIX. ПЕРШЕ ШДВИЩЕННЯ

XXX. ЧЕСТОЛЮБЕЦЬ

ЧАСТИНА ДРУГА

I. ВТІХИ СІЛЬСЬКОГО ЖИТТЯ
II. ВСТУП У СВІТ
III. ПЕРШІ КРОКИ
IV. ПАЛАЦ ДЕ ЛА-МОЛЬ
V. ЧУТЛИВІСТЬ І ВЕЛИКОСВІТСЬКА СВЯТЕННИЦЯ
VI. ВІДТІНКИ ВИМОВИ
VII. ПРИСТУП ПОДАГРИ
VIII. ЯКА ВІДЗНАКА РОБИТЬ ЛЮДИНУ ВИЩОЮ
IX. БАЛ
X. КОРОЛЬВА МАРГАРИТА
XI. ВЛАДА ЮНОЇ ДІВЧИНИ
XII. НЕВЖЕ ВІН ДАНТОН?
XIII. ЗМОВА
XIV. ДУМКИ МОЛОДОЇ ДІВЧИНИ
XV. ЧИ ЦЕ НЕ ЗМОВА?
XVI. ПЕРША ГОДИНА НОЧІ
XVII. СТАРОВИННА ШПАГА
XVIII. ЖОРСТОКІ ХВИЛИНИ
XIX. ІТАЛІЙСЬКА ОПЕРА
XX. ЯПОНСЬКА ВАЗА
XXI. СЕКРЕТНА НОТА
XXII. ДЕБАТИ
XXIII. ДУХІВНИЦТВО, ЛІСИ, СВОБОДА
XXIV. СТРАСБУРГ
XXV. ЦАРСТВО ДОБРОЧЕСНОСТІ
XXVI. ВИСОКОМОРАЛЬНЕ КОХАННЯ
XXVII. НАЙКРАЩІ ЦЕРКОВНІ ПОСАДИ
XXVIII. МАНОН ЛЕСКО
XXIX. НУДЬГА
XXX. ЛОЖА В КОМІЧНІЙ ОПЕРІ
XXXI. ТРИМАТИ ЇЇ В СТРАХУ
XXXII. ТИГР
XXXIII. ПЕКЛО МАЛОДУШНОСТІ
XXXIV. РОЗУМНА ЛЮДИНА
XXXV. ГРОЗА
XXXVI. СУМНІ ПОДРОБИЦІ

XXXVII. ВЕЖА

XXXVIII. МОГУТНЯ ЛЮДИНА

XXXIX. ІНТРИГА

XL. СПОКІЙ

XLI. СУД

XLII

XLIII

XLIV

XLV

L

ПРИМІТКИ

Переклала з французької Єлизавета Старинкевич

ЧАСТИНА ПЕРША

Правда, сувора правда.

Дантон

1. ПРОВІНЦІЙНЕ МІСТО

Put thousands together Less bad,
But the cage less gay.

Hobbes^[1]

Містечко Вер'єр — мабуть, чи не одне з наймальовничіших у Франш-Конте. Його біленькі будиночки з гостроверхими черепичними дахами розкидані по узгір'ю, де з кожного видолінка здіймаються густолисті каштани. Річка Ду тече долиною за кілька сот кроків від руїн укріплення, колись збудованого іспанцями.

З півночі Вер'єр захищений високою горою — одним з відрогів Юри. Скелясті вершини Верра вкриваються снігом уже за перших жовтневих заморозків. Гірський потік, який впадає в Ду, перетинає Вер'єр і приводить в рух безліч лісопилкок; ця нехитра промисловість годує добру половину мешканців Вер'єра, більше схожих на селян, ніж на городян. А проте містечко розбагатіло не завдяки лісопилкам. Фабрика вибивних тканин, відомих під назвою мюлузьких, — ось джерело загального добробуту, який після падіння Наполеона дозволив поновити фасади майже всіх вер'єрських будинків.

На головній вулиці, як тільки ви входите у містечко, вас приголомшує грукіт якоїсь страхітливої машини. Двадцять важких молотів падають з гуркотом, від якого двигтять брук; їх підіймає колесо, приведене в рух гірським потоком. Кожен з цих молотів щодня нарубує тисячі цвяхів. Гарненькі свіжолиці дівчата підкладають під оті величезні молоти залізні брусочки, що вмить перетворюються на цвяхи. Ця робота, на вигляд така важка, надзвичайно вражає подорожнього, що вперше опинився у горах на межі Франції і Швейцарії. Якщо

подорожній, що потрапив у Вер'єр, питає, кому належить та дивовижна цвяхарня, яка оглушує всіх перехожих, йому відкажуть протяжною говіркою:

— А-а, то цвяхарня пана мера. Ї якщо подорожній на кілька хвилин затримається на головній вулиці Вер'єра, що йде вгору від берега Ду аж до вершини горба, можна закластися на сто проти одного, що він неодмінно зустрине високого чоловіка з поважним і заклопотаним обличчям.

Побачивши його, жителі містечка покvapливо скидають капелюхи. Волосся в нього сивуває, одягнений він у сіре. Він кавалер кількох орденів, мав високе чоло, орлиний ніс, і взагалі в нього досить правильні риси обличчя. На перший погляд, гідність сільського мера в ньому поєднується з тією приємністю, що бував властива людині під п'ятдесят років. Та незабаром парижанина прикро вражав у виразі його обличчя самовдоволення й зарозумілість, поєднані з якоюсь посередністю й обмеженістю. Зрештою, почувається що всі таланти цієї людини не сягають далі уміння пильно вимагати від своїх боржників сплати того, що вони винні, і якомога довше не платити власних боргів.

Такий мер Вер'єра пан де Реналь. Поважною ходою перетинає він вулицю і зникає з очей подорожнього. Якщо, прогулюючись, подорожній ітиме вулицею вгору, то десь кроків за сто помітить досить показний будинок, а навколо нього за залізною огорожею — розкішні сади. За ним, окреслюючи обрій, простягаються пагорби Бургундії, для того, щоб чарувати зір. Милуючись тим краєвидом, парижанин забував отруйну атмосферу дрібних грошових інтересів, в якій він уже починає задихатись.

Йому пояснюють, що будинок той належить панові де Реналю. Це на прибутки від великої цвяхарні вер'єрських мер спорудив свій гарний дім з тесаного

каменю й тепер завершує його оздоблення. Пан де Реналь, як кажуть, походить із старовинного іспанського роду, що оселився в цій країні задовго до завоювання її Людовіком XIV.

Від 1815 року пан де Реналь соромиться того, що він фабрикант: 1815 рік зробив його вер'єрським мером. Товсті мури, що підтримують тераси його розкішного саду, який спускається аж до річки Ду, — теж винагорода панові де Реналю за спритність у торгівлі залізними виробами.

Не сподівайтесь побачити у Франції такі мальовничі сади, як в околицях промислових міст Німеччини — Лейпцига, Франкфурта, Нюрнберга та інших. У Франш Конте що більше у вас зведено мурів, що більше нагромаджено каміння, то більше набуваєте ви прав на повагу сусідів. Сади пана де Реналю, в яких так багато мурів, викликають захоплення ще й тому, що він для них купив на вагу золота кілька ділянок землі. Ось, наприклад, і та лісопилка на березі Ду, що вразила вас при в'їзді у Вер'єр і на якій ви помітили прізвище Сорель, написане велетенськими літерами на дошці через увесь дах, — ця лісопилка шість років тому була саме там, де тепер зводять мур четвертої тераси садів пана де Реналю.

Хоч який гордовитий пан мер, але йому довго-таки довелося умовляти й улещувати старого Сореля, затятого і грубого селянина. Він змушений був відрахувати йому чимало дзвінких луїдорів, щоб той переніс свою лісопилку в інше місце. А щодо «громадського» потоку, який рухав пилу, то пан де Реналь завдяки своїм зв'язкам у Парижі домігся дозволу відвести його в інше русло. Він запобіг цієї ласки після виборів 182... року.

Він дав Сорелю по чотири арпани за один, на п'ятсот кроків нижче, на березі Ду. І хоч це місце було значно вигідніше для торгівлі ялиновими дошками, але дядечко

Сорель, як його стали звати, відколи він розбагатів, зумів скористатися з нетерпіння і власницької манії, що охопили його сусіда, й витяг з нього 6000 франків.

Щоправда, цей обмін не був схвалений місцевими розумниками. Якось у неділю — це було років чотири тому, — повертаючись із церкви в парадному вбранні мера, пан де Реналь здалека побачив старого Сореля, що стояв із своїми трьома синами й посміхався, дивлячись на нього. Та посмішка відкрила мерові очі, і відтоді йому не дає спокою думка, що він міг би помінятися значно дешевше.

Щоб заслужити повагу жителів Вер'єра, дуже важливо, зводити якомога більше мурів, не спокуситись якоюсь вигадкою італійських мулярів, що пробираються навесні ущелинами Юри, прямуючи в Париж. Таке нововведення привело б до того, що необачного господаря вважали б навіженим, і його добре ім'я назавжди було б заплямоване в очах тих розважливих і поміркованих людей, що створюють громадську думку в Франш-Конте.

Сказати правду, ці розважливі люди виявляють страшний деспотизм. Саме це прикре слівце робить життя в містечках нестерпним для кожного, хто жив у великій республіці, що зветься Парижем. Тиранія громадської думки — та якої думки! — така сама тупа в провінційних містах Франції, як і в Сполучених Штатах Америки.

II. ПАН МЕР

Престиж! Хіба це ніщо, пане? —

Повага дурнів, здивування дітей, заздрощі багатих, зневага мудреця.

Барнав

На щастя для пана де Реналя і його престижу як правителя міста, виникла потреба збудувати величезний підпірний мур уздовж міського бульвару, що простягся на висоті ста футів над Ду по схилу пагорба. Завдяки такому чудовому місцезнаходженню, звідси відкривається один з наймальовничіших краєвидів Франції. Проте щовесни дощі розмивали той бульвар, доріжки були геть покриті рівчаками, й бульвар ставав непідходящим для прогулянок. Саме ця незручність для всіх дала панові де Реналю щасливу нагоду увічнити своє правління спорудженням муру заввишки двадцять футів і завдовжки тридцять-сорок туазів^[2].

Парапет муру, заради якого панові де Реналю довелося тричі їздити в Париж, бо передостанній міністр внутрішніх справ виявився непримиренним ворогом вер'єрського бульвару, — парапет цей нині здіймається на чотири фути над землею. І, немов кидаючи виклик усім міністрам, сучасним і колишнім, його тепер облицьовують гранітними плитами.

Скільки разів, поринувши в спогади про бали недавно покинутого Парижа і спершись грудьми на масивні плити гарного синювато-сірого кольору, я задивлявся на долину Ду. Там, на лівому березі, звиваються п'ять-шість видолінок, на дні яких видніються струмочки. Вони біжать, утворюючи де-не-де водоспади, і, нарешті, вливаються в Ду. Сонце спекотливе в цих горіх; а коли воно стоїть просто над головою, подорожній може мріяти на терасі в затінку розкішних платанів. Вони

вкриті гарним голубувато-зеленим листям і буйно розрослися на наносному ґрунті, бо пан мер, незважаючи на опір ради муніципалітету, наказав насипати землі вздовж усієї величезної підпірної стіни й розширив таким чином бульвар більше як на шість футів (і хоч він ультра рояліст, а я — ліберал, я його за це хвалю). Осьчому, на його думку, а також на думку пана Вально, задоволеного життям директора Вер'єрського притулку для бідних, ця тераса нічим не поступається перед Сен-Жерменською терасою в Ле.

Я, зі свого боку, можу відзначити лише одну хибу Алеї Вірності, — цю офіційну назву можна прочитати в п'ятнадцяти чи двадцяти місцях на мармурових дошках, за які пана де Реналья нагороджено ще одним орденом, — де той варварський спосіб, за яким, з наказу начальства, підрізають та підстригають могутні платани. Краще було б, якби ті дерева не нагадували своїми низькими, круглими й плескуватими кронами найвульгарнішу з городніх рослин, а розкішно розросталися б, як в Англії. Але волі пана мера не здолати, і двічі на рік всі дерева, що належать місту, підлягають нещадній ампутації. Місцеві ліберали кажуть, — хоч це, звичайно, перебільшення, — що рука міського садівника стала значно безжальнішою, відколи пан вікарій Маслон став привласнювати собі плоди цієї т стрижки.

Цього молодого духовного пастиря було прислало кілька років тому з Безансона, щоб він наглядав за абатом Шеланом і кількома священиками з навколишніх сіл. Старий полковий лікар, учасник італійської кампанії, що оселився після відставки у Вер'єра і був за свого життя, на думку пана мера, якобінцем і бонапартистом одночасно, якось наважився поскаржитись йому на періодичне калічення цих гарних дерев.

— Я люблю тінь, — відповів пан де Реналь з такою погордою, яку можна виявити в розмові з лікарем,

кавалером ордена Почесного легіону, — я люблю тінь і наказую підстригати мої дерева, щоб вони давали тінь. І Я не розумію, для чого ще може служити дерево, коли воно *не дає прибутку*, як, приміром, горіх.

Ось воно, те велике слово, яке все вирішує у Вер'єрі: *давати прибуток*; лише до цього і зводяться думки понад трьох чвертей всього населення.

Давати прибуток — ось що керує всім у цьому містечку, яке видалося вам таким гарним. Чужинцеві, що натрапляв сюди, зачарованому красою їх свіжістю навколишніх долин, спершу здається, що жителі його чутливі до краси; адже вони так часто говорять про красу свого краю: не можна заперечити, вони ним дорожать, але тільки тому, що він приваблює чужинців, чиї гроші збагачують власників готелів, а це, через міські податки, дав прибуток місту.

Одного погожого осіннього дня пан де Реналь прогулювався по Алеї Вірності під руку зі своєю дружиною. Слухаючи міркування чоловіка, що просторікував з поважним виглядом, пані де Реналь тривожно стежила очима за рухами трьох хлопчиків. Старший, на вигляд років одинадцяти, раз у раз підбігав до парапету і намірявся на нього видертися. Лагідний голос гукав тоді Адольфа, і хлопчик відмовлявся від свого сміливого заміру. Пані де Реналь на вигляд можна було дати років тридцять, але вона була ще дуже вродлива.

— Він ще пожалкує, цей добродій з Парижа, — сказав пан де Реналь ображеним тоном, і його обличчя здавалося іще бліднішим, ніж звичайно. — У мене таки знайдуться деякі друзі при дворі...

А втім, хоч я й збираюсь на двохстах сторінках розповідати вам про провінцію, все ж я не такий варвар, щоб мучити вас довгими й марудними провінційними розмовами.

Цей добродій з Парижа, такий ненависний вер'єрському меру, був не хто інший, як пан Аппер, що два дні тому якось умудрився побувати не тільки в тюрмі та Вер'єрському притулку для бідних, а й у лікарні, якою, не одержуючи за це ніякої платні, відав мер разом з найповажнішими домовласниками міста.

— Але, — боязко заперечила пані де Реналь, — що вам може накіти цей пан із Парижа, коли ви правите майном бідняків з бездоганною чесністю?

— Він приїхав тільки для того, щоб вилити на нас потоки бруду, а потім друкуватиме статейки в ліберальних газетах.

— Ви ж їх ніколи не читаєте, любий мій!

— Але нам весь час твердять про ці яacobінські статейки; все це відволікає нас і заважав нам творити добро. Ні, я ніколи не прощу цього нашому кюре.

III. МАЙНО БІДНИХ

Доброчесний священик, до того ж не інтриган, — це провидіння для села.

Флері

Треба сказати, що вісімдесятирічний вер'єрський кюре, який завдяки живлющому повітрю цього гірського краю зберіг залізне здоров'я і непохитну вдачу, — мав право повсякчасно відвідувати в'язницю, лікарню і навіть притулів для бідних. Отже, пан Аппер, якому в Парижі дали рекомендаційний лист до священика, мав розважливість приїхати в це містечко рівно о шостій годині ранку і негайно ж з'явитись у дім кюре.

Читаючи листа від маркіза де Ла-Моля, пера Франції і найбагатшого землевласника цієї провінції, абат Шелан замислився.

— Я старий, і мене тут люблять, — стиха сказав він сам до себе, — вони не посміють! — І відразу ж, звернувшись до парижанина, сказав, підвівши очі, в яких, незважаючи на похилий вік, палав той священний вогонь, що свідчив про те, як приємно зробити благородний, хоч і трохи ризикований вчинок: — Ходімо зі мною, пане, але, будь ласка, в присутності тюремника і особливо наглядачів притулку для бідних не висловлюйте своєї думки про те, що ми побачимо.

Пан Аппер зрозумів, що мав справу з мужньою людиною; разом з поважним священиком він відвідав в'язницю, лікарню, притулок, багато розпитував і, незважаючи на дивні відповіді, не дозволив собі ні слова огуди.

Цей огляд тривав кілька годин. Священик запросив пана Аппера пообідати з ним, але той послався на те, що йому треба написати кілька листів: він не хотів ще

більше компрометувати свого великодушного супутника. О третій годині вони закінчили огляд притулку для бідних і ще раз повернулись у в'язницю. При вході їх зустрів тюремник, клишоногий велетень шести футів на зріст; його бридке обличчя стало зовсім огидним від страху.

— Ах, пане, — сказав він священикові, тільки-но побачив його, — цей добродій, що з вами, часом не пан Аппер?

— Ну то й що? — мовив священик.

— А те, що я вчора дістав найсуворіший наказ; пан префект прислав його з жандармом, який скакав цілу ніч, — ні в якому разі не пускати пана Аппера у в'язницю.

«— Я вам заявляю, пане Нуару, — відповів священик, — що цей приїжджий є пан Аппер. Чи ви визнаєте за мною право входити у в'язницю повсякчасно, вдень і вночі, в супроводі будь-кого?»

— Так, пане кюре, — тихо сказав тюремник, схиливши голову, наче бульдог, якого змушують слухатись, показуючи палицю. — Проте, пане кюре, в мене є жінка й діти, і, якщо на мене буде подана скарга, мене звільнять, а годує мене тільки служба.

— Мені теж було б дуже неприємно втратити парафію, — відповів добрий священик схвильованим голосом.

— Хіба ж можна рівняти! — жваво підхопив тюремник. — У вас, пане кюре, — це всім відомо, — вісімсот ліврів ренти з вашої земельки...

Ось які події, перебільшені й перекручені на двадцять різних ладів, вже два дні розпалювали всі лихі пристрасті в містечку Вер'єр. Саме з цього приводу виникла зараз суперечка між паном де Реналем і його дружиною. Вранці він у супроводі пана Вально, директора притулку для бідних, ходив до кюре, щоб висловити йому своє крайнє незадоволення. У пана

Шелана було ніяких покровителів; отже, він відчув, якими наслідками загрожує йому ця розмова.

— Ну що ж, панове! Я буду, мабуть, третім вісімдесятирічним священиком, якого усунуть з посади в цьому краї. Я тут уже п'ятдесят років; я хрестив майже всіх жителів міста, яке було лиш селищем, коли я сюди приїхав. Щодня я вінчаю молодих, так само, як колись вінчав їхніх дідів. Вер'єр — це моя сім'я; але й страх покинути його не змусить мене ані укласти угоду із сумлінням, ні керуватися у своїх вчинках чим-небудь, окрім нього. Коли я побачив новоприбулого, я подумав: «Цей чоловік, що приїхав з Парижа, може, й справді ліберал, бо їх тепер багато розвелось, але яке лихо може він заподіяти нашим біднякам і в'язням?»

Та докори пана де Реналья і особливо пана Вально, директора притулку для бідних, ставали дедалі різкішими.

— Ну що ж, панове! Заберіть у мене парафію, — вигукнув старий священик тремтячим голосом. — Я однаково житиму тут! Всім відомо, що сорок вісім років тому я успадкував шматок землі, яка дає вісімсот ліврів. На цей прибуток я й житиму. На своїй посаді я, панове, нічого не заощаджую і, може, тому мене не дуже лякає загроза її втратити.

Пан де Реналь жив у цілковитій згоді з своєю дружиною, але, не знаючи, що відповісти, коли та лагідно повторила: «Що може заподіяти ув'язненим цей пан з Парижа?» — він уже ладен був розгніватись, як раптом вона скрикнула. її другий син тільки що виліз на парапет і біг по ньому, хоч стіна височіла більше ніж на двадцять футів над виноградником, розташованим по той бік.

Боячись, щоб хлопчик не злякався і не впав, пані де Реналь не наважувалась покликати його. Нарешті хлопчик, радіючи з своєї вигадки, глянув на матір і,

побачивши, як вода зблідла, зіскочив з парапету й підбіг до неї. На нього добре нагримали.

Ця незначна пригода змінила тему їхньої розмови.

— Я неодмінно хочу взяти до себе в дім Сореля, сина лісопильника, — сказав пан де Реналь, — він доглядатиме дітей, бо вони стають надто пустотливі. Він молодий священик чи готується ним бути, добре знає латинь і примусить дітей учитись; у нього, як казав кюре, твердий характер. Я дам йому триста франків на наших харчах. Я мав деякі сумніви щодо його моралі, бо він був улюбленцем отого старого лікаря, кавалера ордена Почесного легіону, що жив нахлібником у Сорелів ніби тому, що він їхній родич. Цілком можливо, що ця людина — таємний агент лібералів. Він казав, що наше гірське повітря допомагає йому від астми, та хто його знає! Він брав участь у всіх італійських кампаніях Бонапарте і навіть тоді, коли голосували за імперію, то він, кажуть, написав «ні». Цей ліберал учив латині молодого Сореля і залишив йому багато книжок, які привіз із собою. Звичайно, мені б ніколи й на думку не спало взяти до дітей цього сина тесляра; але наш кюре саме напередодні цієї пригоди, яка нас назавжди посварила, розповідав мені, що молодий Сорель уже три роки вивчає теологію і готується вступити до семінарії, отже — він не ліберал і, крім того, — латиніст. Це буде зручно з усіх поглядів, — провадив пан де Реналь, дивлячись на дружину з виглядом дипломата. — Вально дуже пишається парою нормандських коней, яких він недавно купив для своєї коляски. Але в його дітей немає гувернера.

— Він ще може в нас його перехопити.

— Значить, ти схвалюєш мій проект? — мовив пан де Реналь, усмішкою дякуючи своїй дружині за щойно висловлену слухну думку. — Отже, це справа вирішена.

— Ах, боже мій! Як ти швидко вирішуєш, любий друже!

— Бо я рішучий, так, і кюре в цьому переконається. Не криймося — навколо безліч лібералів. Я впевнений, що всі ці крамарі заздять мені, і двоє або троє з них дедалі більше багатіють. Так ось, нехай подивляться, як діти пана де Реналья йдуть на прогулянку в супроводі свого гувернера. Це змусить їх поважати мене. Дідусь чисто нам розповідав, що в дитинстві у нього був гувернер. Він може обійтись мені в якусь сотню екю, але ця витрата необхідна для нашого престижу.

Це раптове рішення змусило пані де Реналь глибоко замислитись. Пані де Реналь, висока й ставна жінка, у свій час мала славу першої красуні на увесь край, як кажуть тут у горах. У її зовнішності та ході було щось юне й простодушне. Ця наївна грація, сповнена невинності і жвавості, мабуть, могла б зачарувати парижанина м'якою прихованою палкістю. Але якби пані де Реналь знала, що може справити таке враження, вона б згоріла від сорому. Ні кокетство, ні афектація ніколи не торкалися її серця. Казали, що пан Вально, багач, директор притулку, залицявся до неї, але не мав успіху. І тому її добродетель набула гучної слави, бо пан Вально, рослий, міцно збитий, молодий ще чоловік, з рум'яним обличчям і густими чорними бакенами, належав саме до тих грубих, зухвалих-і крикливих молодиків, яких у провінції звать «красень мужчина».

Сором'язлива пані де Реналь мала, очевидно, вразливу вдачу, і її дуже дратувала невгамовна метушливість і гучний голос пана Вально. Вона цуралася того, що зветься у Вер'єрі розвагами, і тому про неї говорили, що вона надто чваниться своїм походженням. У пані де Реналь цього й на думці не було, але вона зраділа, коли мешканці Вер'єра стали не так часто бувати в її домі. Треба сказати одверто, що місцеві дами мали її за дурненьку, бо вона не вміла крутити чоловіком і не користалася з найсприятливіших нагод, щоб умовити його купити їй гарненький

капелюшок у Парижі або в Безансоні. Аби тільки їй не заважали самій блукати в своєму розкішному саду — більше вона ні про що не просила.

Її душа була проста й наївна; вона ніколи не наважувалась судити чоловіка, не признавалася сама собі, що їй з ним нудно. Вона вважала, хоч і не замислювалась над цим, що між подружжям не буває ніжніших стосунків. Найбільше їй подобався пан де Реналь тоді, коли ділився з нею своїми планами щодо майбутнього їхніх синів; одного з них він готував для військової кар'єри, другого для магістратури, а третього для церкви. Зрештою, пан де Реналь здавався їй далеко менш нудним, ніж усі інші знайомі їй чоловіки.

Така думка дружини була не безпідставною. Вер'єрський мер завдячував своєю репутацією дотепної і гарно вихованої людини півдесятка жартів, успадкованих ним від дядька. Старий капітан де Реналь служив до революції в піхотному полку герцога Орлеанського, і, коли бував у Парижі, його приймали в салонах принца. Там йому довелося бачити пані де Монтессон, славетну пані де Жанліс, пана Дюкре, винахідника Пале-Рояля. Ці особи дуже часто фігурували в анекдотах пана де Реналья. Та згодом йому ставало дедалі важче розповідати всі ті делікатні й нині призабуті подробиці, і нарешті він став повторювати анекдоти про Орлеанський дім тільки за особливо урочистих обставин. До того ж він був ще й дуже чемний — за винятком тих випадків, коли йшлося про грошові справи, а тому його не без підстав вважали за найбільшого аристократа у Вер'єрі.

IV. БАТЬКО І СИН

E sara mia colpa,
Se cosi e?

Machiavelli^[3]

«Жінка моя таки справді розумниця! — думав вер'єрський мер на другий день, спускаючись о шостій ранку до лісопилки дядька Сореля. — Хоч я перший почав цю розмову, щоб зберегти, як і годиться, свій престиж, але мені не спало на думку, що коли я не візьму цього абатика Сореля, який, кажуть, знає латинь, як бог, то директор притулку, ця невгамовна душа, може його перехопити.

А як зарозуміло він говорив би тоді про гувернера своїх дітей!.. Та чи носитиме цей гувернер сутану, коли прийде до мене на службу?»

Пан де Реналь поринув у сумніви; та раптом він побачив здаля високого, мабуть, футів шести на зріст, селянина, що з досвітку міряв колоди, поскидані вздовж берега Ду на дорозі до ринку. Селянинові, очевидно, було не дуже приємно бачити мера, бо ці колоди захаращували шлях і тут їм було не місце.

Дядько Сорель, — бо це був він, — дуже здивувався, а ще більше зрадів, почувши дивну пропозицію, з якою звернувся до нього пан де Реналь щодо його сина Жюльєна. Одначе він вислухав його з тим виразом похмурого незадоволення й цілковитої байдужості, яким так спритно прикривається хитрість жителів цих гір. Раби ще з часів панування Іспанії, вони й досі не втратили цієї риси єгипетського фелаха.

У відповідь дядько Сорель спочатку довго показував усі шанобливі вирази, які знав напам'ять. Повторюючи ці пусті слова з кривою посмішкою, яка ще підсилювала

облудний і мало не шахраюватий вираз його обличчя, старий селянин намагався втямити, чого раптом така поважана людина хоче взяти до себе його ледачого сина. Він був дуже незадоволений Жюльєном, а проте пан де Реналь пропонував тому несподівану платню — триста франків на рік, з харчами і навіть з одягом. Остання умова, яку спритний дядько Сорель раптом здогадався висунути, також була прийнята паном де Реналем.

Ця вимога вразила мера. «Якщо моя пропозиція не захоплює Сореля і він не почуває себе облагодіяним, як цього слід було б чекати, то ясно, — говорив він сам собі, — що до нього вже зверталися з такою пропозицією. А хто ж іще міг це зробити, як не Вально?» Марно наполягав пан де Реналь на тому, щоб справу покінчити негайно: хитрий стариган уперто відмовлявся; йому треба, казав він, порадитись із сином — ніби й справді в провінції багатий батько буде радитись із сином, в якого нічого немає, — хіба що про людське око.

Водяна лісопилка являє собою сарай на березі річки. Дах лежить на кроквах, що спираються на чотири товстих дерев'яних бруси. На висоті восьмидесяти футів від землі, посеред сараю, ходить вгору і вниз пилка, а дуже нескладний пристрій штовхає до неї колоду. Вода крутить колесо, котре рухає цей подвійний механізм: і той, що піднімає та опускає пилку, і той, що помалу підсовує колоду до пилки, яка її розрізає на дошки.

Підходячи до лісопилки, дядько Сорель голосно гукнув Жюльєна; ніхто не озвався. Він побачив тільки своїх старших синів, справжніх велетнів, що, озброївшись важкими сокирами, обтесували ялинові стовбури, готуючи їх до розпилювання. Намагаючись точно влучити в чорну зазначку на дереві, вони кожним ударом сокири відрубували величезні тріски. Вони не чули, як гукав батько. Він попростував до сараю, але,

увійшовши туди, не знайшов Жюльєна біля пилки, де той мусив бути. Нарешті він помітив сина за п'ять чи шість футів вище: Жюльєн сидів верхи на бантині. Замість того, щоб уважно стежити за ходом пилки, він читав книжку. Ніщо не могло завдати старому Сорелю більшої прикрості; він ще так-сяк міг би дарувати Жюльєнові його делікатну поставу, непридатну для фізичної праці й таку несхожу на поставу його старіших синів; але ця пристрасть до читання була йому осоружна: сам він не вмів читати.

Він гукнув Жюльєна кілька разів, але марно. Юнак так заглибився в книгу, що це, навіть більше, ніж туркіт пилки, заважало йому почути гучний батьків голос. Нарешті, незважаючи на свої літа, старий спритно скочив на розпилувачу колоду, а звідти на сволок. Сильним ударом він вибив з Жюльєнових рук книжку, і вона полетіла в потік; від другого могутнього удару по потилиці Жюльєн утратив рівновагу. Він мало не впав з висоти дванадцяти чи п'ятнадцяти футів на важелі працюючої машини, які його розчавили б, але батько на льоту підхопив його лівою рукою.

— Ах ти ж, ледащо! Доки ти читатимеш свої проклятущі книжки, коли треба наглядати за пилкою? Читай їх скільки влізе увечері, коли ти марнуєш час у киреї. Жюльєн, геть закривавлений і приголомшений ударом, усе-таки пішов на своє місце біля пилки. Сльози забриніли в нього на очах — не так від болю, як від жалю, що позбувся улюбленої книжки.

— Злазь, тварюко, мені треба з тобою побалакати! Але шум машини не дав Жюльєнові почути і цього наказу. Батько, що стояв уже внизу і не хотів турбувати себе й видиратись вгору, схопив довгу жердину, якою збивали горіхи, і вдарив нею сина по плечу. Тільки-но Жюльєн скочив на землю, як старий Сорель пхнув його в спину й погнав додому, грубо підштовхуючи. «Один бог знає, що він зі мною тепер зробить!» — думав юнак.

Дорогою він сумно глянув на потік, куди впала його книжка: це був його улюблений «Меморіал Святої Єлени». Щоки його палали, і він ішов не підводячи очей. Це був тендітний, невисокий на зріст юнак вісімнадцяти чи дев'ятнадцяти років, з неправильними, але тонкими рисами обличчя і орлиним носом. Великі чорні очі, які в хвилини спокою виблискували думкою й вогнем, тепер палали найлютішою зненавистю. Темно-каштанове волосся росло так низько, що майже закривало лоб, і в хвилини гніву це надавало йому злого виразу. Серед безмежно різноманітних людських облич не знайдеться, мабуть, другого, позначеного такою разючою своєрідністю. Його гнучка й струнка постать свідчила скоріше про легкість, ніж про силу. Ще змалку його надзвичайно бліде й задумливе обличчя викликало в батька передчуття, що син його недовго протягне на цьому світі, а якщо й виживе, то буде тягарем для сім'ї. Усі домашні зневажали його, і він ненавидів своїх братів і батька. У святкових іграх на міській площі він завжди був битий.

За останній рік його гарне обличчя стало приваблювати деяких дівчат. Зневажений всіма, як кволе створіння, Жюльєн всім серцем полюбив старого полкового лікаря, що якимось наважився висловити свою думку панові меру з приводу платанів.

Цей лікар інколи відкупляв у старого Сореля його сина на цілий день і давав йому уроки латині та історії, себто того, що він сам знав з історії, — це була італійська кампанія 1796 року. Вмираючи, він відказав йому свій орден Почесного легіону, невитрачені залишки своєї пенсії і три чотири десятки книг; найдорогоцінніша з них тільки що шубовснула у міський потік, відведений набік завдяки зв'язкам пана мера.

Як тільки вони ввійшли в дім, Жюльєн відчув на своєму плечі важку батькову руку, він затремтів, чекаючи, що його зараз битимуть.

— Кажі мені, та не бреші, — кричав йому у вухо старий своїм грубим голосом, повертаючи його рукою з такою легкістю, як дитина крутить олов'яного солдатика. Великі, чорні, зрошені слізьми очі Жюльєна зустрілися з сіренькими злими очицями старого тєслєра, які немов хотіли заглянути йому в саму душу.

V. ПЕРЕГОВОРИ

Cunctando restituit rem.

Ennius^[4]

— Кажи мені, та не бреш, якщо можеш, сучий грамотію, звідки ти знаєш пані де Реналь, коли ти з нею розмовляв?

— Я ніколи з нею не розмовляв, — відповів Жюльєн, — ніколи й не бачив цієї дами, хіба що в церкві.

— Ти, мабуть, задивлявся на неї, підлий нахабо!

— Ніколи! Ви знаєте, що в церкві я не бачу нікого, крім бога, — додав Жюльєн, прикидаючись святенником, бо гадав, що це врятує його від стусанів.

— Ні, тут діло нечисте, — мовив хитрий селяк і на хвильку замовк, — та від тебе, клятий облуднику, нічого не доб'єшся. Ну що ж, я здихаюся тебе, а лісопилка працюватиме ще й краще. Ти якось втерся у довір'я до пана кюре чи ще там когось, і тобі виклопотали тепле місце. Йди складай речі, я поведу тебе до пана де Реналья, ти в нього будеш вихователем дітей.

— А що я за це матиму?

— Харчі, одяг і триста франків платні.

— Я не хочу бути лакеєм.

— Тварюко, та хто тобі каже, щоб ти був лакеєм? Хіба я хочу, щоб мій син був лакеєм?

— А з ким я їстиму?

Це питання спантеличило старого Сореля, він відчув, що, продовжуючи розмову, може припуститися дурниць. Він розпалився, вилаяв Жюльєна, обвинуватив його в жадібності і нарешті вийшов порадитися з старшими синами.

Незабаром Жюльєн побачив, як вони стояли всі разом, спершись на сокири, і радилися. Він довго їх спостерігав і, переконавшись, що все одне не зможе вгадати, про що вони говорять, пішов і сів по той бік пилки, щоб його не захопили зненацька. Він хотів на дозвіллі обміркувати цю несподівану новину, що змінювала всю його долю, але почував себе нездатним ні на яку розсудливість; усю його уяву полонило те, що він сподівався побачити у прекрасному будинку пана де Реналя.

«Ні, краще відмовитися від усього, — казав він сам собі, — аніж погодитися їсти з прислугою. Батько мене силуватиме, але краще вмерти. В мене є п'ятнадцять франків і вісім су заощаджень, втечу цієї ж ночі. Через два дні, ідучи навпростець через гори стежками, де немає жодного жандарма, я буду в Безансоні. Там я запишуся в солдати, а коли треба, то перейду в Швейцарію. Але тоді прощай, кар'єра, годі думати про сан священника, що відкриває шлях до всього».

Жах перед тим, що доведеться їсти з прислугою, не був природним для Жюльєна. Щоб вийти в люди, він міг би витримати і далеко тяжчі злигодні. Цей жах він запозичив із «Сповіді» Руссо. Це була єдина книжка, з допомогою якої уява його малювала йому світське життя. Збірка реляцій великої армії і «Меморіал Святої Єлени» — ось все, з чого складався його Коран. Він готовий був віддати життя за ці три книги. Ніяким іншим книжкам він не вірив. Як казав йому старий полковий лікар, усі інші книжки на світі — цілковита брехня, і написані вони пройдисвітами, що хотіли вислужитись.

Крім полум'яної душі, Жюльєн мав надзвичайну пам'ять, яка, правда, нерідко буває і в дурнів. Щоб полонити серце старого абата Шелана, від кого, як він добре знав, залежало все його майбутнє, він вивчив назубок увесь Новий завіт по-латині. Так само вивчив

книгу «Про папу» Жозефа де Месера, але не вірив ні тій, ні другій.

Сорель і його син, немов за згодою, більш і словом не перекинулися цілісінький день. Коли смеркло, Жульєн пішов до священника на урок теології, але вирішив, що краще не згадувати про дивну пропозицію, зроблену його батькові. «Може, це якась пастка, — казав він сам собі, — треба удавати, ніби я про це забув».

Другого дня рано-вранці пан де Реналь послав по старого Сореля; примусивши почекати на себе годину або дві, той нарешті прийшов, почавши з самого порога перепрошувати і розводити церемонії. Після довгих розпитувань манівцями Сорель переконався, що його син їстиме з хазяїном і хазяйкою, а в ті дні, коли будуть гості, — в окремій кімнаті, з дітьми.

Помітивши, що панові меру справді не терпиться взяти до себе його сина, здивований і недовірливий Сорель ставав дедалі прискіпливішим і нарешті зажадав, щоб йому показали кімнату, де спатиме його син. Кімната була велика, пристойно умебльована, і туди вже переносили ліжка трьох дітей.

Це було променем світла для старого селянина. Він зразу ж рішуче зажадав, щоб йому показали одяг, який дадуть його синові. Пан де Реналь відкрив бюро і витяг сто франків.

— З цими грішми ваш син піде до сукняра, пана Дюрана, і замовить собі чорну пару.

— А якщо я його заберу додому, — сказав селянин, раптом забувши всі свої церемонії, — ця одежа залишиться йому?

— Звичайно.

— Ну, добре, — спроквола мовив Сорель, — тепер нам треба тільки порозумітись ще про одну річ: скільки грошей ви йому дасте.

— Тобто як? — скрикнув обурений пан де Реналь. — Адже ми вчора домовилися: я даю триста франків;